

Kun itänaapuri vaihtui. Suomi, Neuvostoliiton hajoaminen ja Venäjän nousu 1990–1992.

Johdanto

Neuvostoliiton hajoaminen on 1900-luvun merkittävimpiä poliittisia tapahtumia. Yksi ratkaisevimmin hajoamiseen vaikuttaneista tekijöistä oli kansallisuuskysymys. Mihail Gorbatšovin käynnistämä uudistuspolitiikka päästi irti patoutuneet kansallisuusliikkeet, jotka suuntautuivat pian Neuvostoliiton keskusvaltaa vastaan.¹ Liikkeiden johtohenkilöksi tuli Boris Jeltsin. Gorbatšov ja Jeltsin olivat keskeisiä pelaajia tapahtumissa, jotka johtivat neuvostovallan päättymiseen.²

Suhteet Neuvostoliittoon hallitsivat Suomen ulko- ja turvallisuuspolitiikkaa koko kylmän sodan ajan. Suhteiden kulmakiveksi muodostui vuonna 1948 solmittu sopimus ystävydestä, yhteistoiminnasta ja keskinäisestä avunannosta. Tammikuussa 1992 YYA-sopimus korvattiin Suomen ja Venäjän federaation perussopimuksella. YYA-sopimuksen raukeaminen loi uuden pohjan kahdenvälisen suhteiden ja Suomen kansainvälisen aseman määrittämiselle.

Olemassa oleva, pitkälti aikalaistoimijoiden ja joidenkin yksittäisten historiantutkimusten luoma historiakuva, painottaa Suomen reaktiivista ja varovaista politiikkaa kylmän sodan loppuvaiheissa sekä Neuvostoliiton hajoamisprosessin aikana.³ ”Emme uskoneet muutoksiin, koska emme halunneet niitä”, Max Jakobson kirjoitti jo vuonna 1992. Jakobsonin mukaan presidentti Mauno Koivisto luki väärin tilannetta itänaapurissa. Koivisto rakensi liikaa politiikkaansa Gorbatšovin Neuvostoliiton varaan eikä ajoissa ymmärtänyt Jeltsinin Venäjän merkitystä.⁴ Juhani Suomi väittää, että ”Helsingissä suljettiin tietoisesti silmät Gorbatšovin uudistuspolitiikan alkaneelta kriisiytymiseltä ja opposition vahvistumiselta sen myötä”.⁵

Varsinainen, systemaattinen alkuperäislähteisiin pohjautuva ja Suomen valtiojohtoon toimintaa koskeva kriittinen historiantutkimus on hiljattain virinnyt, joskin on vielä suhteellisen vähäistä.⁶ Neuvostoliiton hajoamista koskevassa tutkimuksessa eniten huomiota on saanut

¹ Mark R. Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Astrid S. Tuminez, ”Nationalism, Ethnic Pressures, and the Breakup of the Soviet Union.” *Journal of Cold War Studies* 5, 4 (2003).

² Marc Zlotnik, ”Yeltsin and Gorbachev: The Politics of Confrontation”. *Journal of Cold War Studies* 5, 1 (2003).

³ Vilho Harle, ”Mauno Koivisto – sankari vasten tahtoaan?” *Ulkopolitiikka* 1 (1995), 15; Jaakko Blomberg, *Vakauden kaipuu: Kylmän sodan loppu ja Suomi* (Helsinki: WSOY, 2011), 654.

⁴ Max Jakobson, *Vallanvaihto: Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974-92* (Keuruu: Otava, 1992), 317–318, 361.

⁵ Juhani Suomi, *Suomen tasavallan presidentit 1919–2017* (Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi, 2018), 322.

⁶ Kimmo Rentola, ”When to Move? Finland and the Disintegration of the Soviet Union”, teoksessa *Northern Europe in the Cold War, 1965–1990: East-West Interactions of Trade, Culture and Security*, toim. Poul Villaume,

Suomen suhtautuminen Baltian maiden ja ennen muuta Viron itsenäistymiskamppailuun. Heikki Rausmaa tarkastelee väitöskirjassaan seikkaperäisesti Suomen ja Viron poliittisia suhteita vuosina 1988–1991. Hän murtaa perinteisiä käsityksiä Suomen kylmäkiskoisesta suhtautumisesta Viron itsenäistymispyrkimyksiin. Rausmaan tutkimusta täydentää Ilmar Metsalon pro gradu-työ, jossa Suomen ulkoministeriön arkistoaineiston valossa selvitetään Suomen suhtautumista Baltian maiden itsenäistymiskehitykseen 1986–1991.⁷ Tutkimusten painotuksista johtuen Neuvostoliiton kehitystä käydään kuitenkin läpi varsin pintapuolisesti ja sitä on tuotu esiin vain balttien ja Moskovan suhteiden esittelyn kautta.

Tässä artikkelissa tarkastelen Suomen ja Neuvostoliiton suhteiden muutosta ja Suomen Venäjä-politiikan muotoutumista vuosina 1990–1992. Miten Suomen valtiojohto suhtautui Neuvostoliiton hajoamiskehitykseen ja Venäjän toimijuuden nousuun? Artikkelissa käsitellään ennen kaikkea ylimmän ulkopoliittisen vallankäytön tarkastelun kannalta keskeisiä vaikuttajia. Laajojen valtaoikeuksiensa vuoksi presidentti Mauno Koivisto on luonnollisesti tutkimuksen tärkein hahmo.

Keskeisenä lähdemateriaalina ovat Suomen ulkoasiainministeriön arkisto ja presidentti Koiviston yksityisarkisto. Arkistoaineistoa tutkimuksen lähteenä täydentää tutkimus- ja muistelmakirjallisuus.

Itänaapuri natisee liitoksissaan

Neuvostoliiton kansallinen liikehdintä lähti liikkeelle Kaukasuksen ja Baltian pienistä tasavalloista, joista se levisi suurimpiin tasavaltoihin Venäjälle ja Ukrainaan⁸. Venäjä oli

Ann-Marie Ekengren ja Rasmus Mariager (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2016); Juha-Matti Ritvanen, "Komissarov olisi käänntynyt haudassaan": Neuvostoliitto, Iso-Britannia ja Suomen Operaatio Pax 1989–1990". *Historiallinen Aikakauskirja* 115, 1 (2017); Juhana Aunesluoma ja Marjo Uutela. "In Germany's Footsteps. German Reunification and Finland, 1987–1994", teoksessa *Europa und die deutsche Einheit: Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen*, toim. Michael Gehler ja Maximilian Graf (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2017); Suvi Kansikas, "Dismantling the Soviet Security System: Soviet-Finnish Negotiations on Ending Their Friendship Agreement, 1989–91." *The International History Review* 41, 1 (2019): <https://doi.org/10.1080/07075332.2017.1398177>.

⁷ Heikki Rausmaa, "Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon.": Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991 (Helsinki: Helsingin yliopisto 2013); Ilmar Metsalo, *Vallanvaihto suomalaissilmän: Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä 1986–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma (Helsinki: Helsingin yliopisto, 2016); Ks. myös Juha-Matti Ritvanen, "The Change in Finnish Baltic Policy as a Turning Point in Finnish-Soviet Relations. Finland, Baltic Independence and the End of the Soviet Union 1988–1991". *Scandinavian Journal of History* (2020): <https://doi.org/10.1080/03468755.2020.1765861>

⁸ Virallisesti nimet olivat Venäjän sosialistinen federatiivinen neuvostotasavalta ja Ukrainan sosialistinen neuvostotasavalta. Jäljempänä puhutaan Venäjistä ja Ukrainasta.

neuvostovaltion ehdoton keskus. Sen alueella asui lähes puolet Neuvostoliiton väestöstä, se muodosti kaksi kolmasosaa unionin taloudesta ja kattoi kolme neljäsosaa unionin pinta-alasta.⁹

Kansallismieliseen liikehdintään Neuvostoliiton eri osissa kiinnitettiin suomalaismediassa huomiota 1980-luvun loppupuoliskolla. *Suomen Kuvalehdessä* pohdiskeltiin jo kesällä 1988 ”Neuvostoliiton imperiumin” hajoamisen mahdollisuutta: ”’Venäjän valtion’ yhtenäisyys on kulkenut sitovana lankana tsaarien ajasta perestroikan päiviin. Olisiko nyt alkamassa muutos? Vai luhistuuko ennemmin tai myöhemmin koko järjestelmä, joka tarjoaa etuja niin harvoille mutta kahlitsee ja vaikeuttaa niin monien elämää?’”¹⁰

Suomen Moskovan-suurlähettiläs Heikki Talvitie raportoi vuoden 1989 alkupuolella Venäjän lisääntyneistä autonomiapyrkimyksistä. Keskusteluissaan venäläisten poliitikoiden kanssa Talvitie huomasi näiden tavoitteen kasvattaa omaa taloudellista ja poliittista liikkumavaraansa suhteessa Moskovan keskushallintoon. Venäläiset kokivat, että keskusvalta riisti taloudellisesti Venäjää muiden tasavaltojen hyväksi.¹¹

Presidentti Koivisto seurasi aktiivisesti Neuvostoliiton taloudellista ja yhteiskunnallista tilannetta. Hän oli julkisuudelta piilossa aloittanut kirjeenvaihdon Gorbatšovin kanssa jo vuoden 1984 lopulla eli ennen tämän valintaa NKP:n johtoon.¹² Koiviston myönteinen käsitys neuvostojohtajasta vahvistui heidän tavatessaan Moskovassa syyskuussa 1985. ”Gorbatšov oli täysin toisenlainen neuvostojohtaja kuin edeltäjänsä, jotka olin tavannut. Hänen kanssaan syntyi todellinen dialogi.”¹³

Huhtikuussa 1989 Koivisto asetti erityisen työryhmän kartoittamaan Neuvostoliiton uudistuspolitiikan kehitystä. Tätä ns. perestroika-työryhmää voi pitää valtiovarainministeriöön Helsingissä perustetun Unkarin talousuudistuksia tutkineen asiantuntijaryhmän jatkona. Koivisto analysoi Itä-Euroopan ja Neuvostoliiton tilannetta kirjeissään Yhdysvaltain presidentti George Bushille. Hän kirjoitti, ettei Euroopan sosialistiset maat voineet enää jatkaa vanhaan malliin. ”Se, että unkarilaiset kommunistit tulevat pyytämään meiltä neuvoa heidän uudistuspyrkimyksissään heijastaa mm. sitä, että he ovat menettäneet uskonsa omaan

⁹ Beissinger, *Nationalist Mobilization*, 388; Alex Pravda, ”The collapse of the Soviet Union, 1990–1991”, teoksessa *The Cambridge History of the Cold War Vol. 3: Endings*, toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 356.

¹⁰ *Suomen Kuvalehti* 8.7.1988, 27/1988.

¹¹ Talvitie UM:lle 30.1.1989, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, suhteet Venäjään v. 1988–1990, UMA.

¹² Mauno Koivisto, *Kaksi kautta 2: Historian tekijät* (Helsinki: Kirjayhtymä, 1995), 163.

¹³ Koivisto, *Kaksi kautta*, 173.

järjestelmänsä ylivoimaisuuteen ja yhteiskunnallisen kehityksen ennalta määrättyyn suuntaan.”¹⁴

Vuodenvaihteessa 1989–1990 Koivisto arvioi, että venäläinen nationalismi pitkälti korvaisi kommunistisen ideologian johtavan aseman Neuvostoliitossa. ”Mutta samalla kun se yhdistää Venäjää, se jakaa Neuvostoliittoa.” Hän uskoi kuitenkin, ettei ’suurvenäläisillä sovinisteilla’ ole sen suurempia valtapyrkimyksiä kuin ”elvyttää vanhoja venäläisiä arvoja, palauttaa laki ja järjestys, kääntä sisäänpäin”.¹⁵

Boris Jeltsinin valinta kesällä 1990 Venäjän korkeimman neuvoston puheenjohtajaksi tuli merkitsemään huomattavaa käännekohtaa Neuvostoliiton sisäisessä kehityksessä. Helmikuun 1988 keskuskomitean täysistunnossa hänet oli Gorbatšovin toimesta erotettu Moskovan puoluejohtajan paikalta ja vapautettu politbyroon ehdokasjäsenyydestä. Tapaus jätti syvät jäljet Gorbatšovin ja Jeltsinin keskinäisiin suhteisiin.¹⁶

Jeltsin palasi Moskovaan jo vuoden 1989 aikana, kun hänet Neuvostoliiton kommunistisen puolueen (NKP:n) johdon vastustuksesta huolimatta valittiin Neuvostoliiton korkeimman neuvoston jäseneksi. Kesäkuun 1990 puheenjohtajavaalissa Gorbatšov yritti turhaan estää Jeltsinin valinnan tukemalla tämän vastaehdokasta.¹⁷

Suurlähettiläs Talvitie piti Jeltsinin vaalivoiton selvimpänä syynä venäläisen kansallistunteen nousua. Gorbatšovin kannalta Talvitie piti huolestuttavana, että Jeltsinin takana olivat lähes kaikki uudistusmieliset voimat. Lisäksi neuvostotalouden lohduton tilanne kalvoi kansalaisten uskoa Gorbatšoviin ja johti muutosten vaatimiseen.¹⁸

Kun Koivisto tapasi Gorbatšovin 9. syyskuuta 1990 järjestetyssä huippukokouksessa Helsingissä, hän kysäisi, kuinka neuvostojohtaja tuli toimeen Jeltsinin kanssa. Gorbatšov totesi Jeltsinillä olevan se paha tapa, että tämä aina hyvin nopeasti palasi ”populistisiin äänenpainoihin”. Jeltsin oli Gorbatšovin mukaan lyhytjänteinen ja kärsimätön, mihin liittyi

¹⁴ Koiviston kirje Bushille 19.9.1989, kansio 38, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1989, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 271–274.

¹⁵ Koiviston kirje presidentti Bushille 9.1.1990, kansio 40, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1990, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 317–319.

¹⁶ Zlotnik, *Yeltsin and Gorbachev*, 137–138.

¹⁷ William Taubman, *Gorbachev: His Life and Times* (London: Simon & Schuster, 2017), 514.

¹⁸ Talvitie UM:lle 12.6.1990, Moskova r-sarja 1990, UMA.

myös hänen lähtönsä Moskovan puoluejohtajan paikalta. ”Hänen kanssaan on kovin vaikea työskennellä yhdessä.”¹⁹

Koivisto puhui ponnekkaasti Gorbatsšovin tukemisen puolesta, kun Neuvostoliiton poliittiset rakenteet horjuivat ja talous ajautui yhä syvempään kriisiin. Toisaalta hän uskoi, että Gorbatsšov tarvitsi Jeltsiniä kamppailussa NKP:n vanhoillisia piirejä vastaan.

Neuvostoakateemikko Georgi Arbatoville Koivisto luonnehti itänaapurin johtajia seuraavaan tapaan: ”Gorbatsšov on suuri valtiomies, jolla on laaja näkemys sekä yhteiskunnasta että maailmanpolitiikasta. Jeltsin on ilmeisesti oikea mies, kun tarvitaan voimaa voittaa vaikeudet, mennä ’harmaan kiven läpi. Ilmeisesti he voivat yhdessä saada paljon aikaan.”²⁰

Neuvostoliiton uusi tilanne pantiin merkille myös Suomen ulkoministeriössä. Ulkoministeriö alkoi rakentaa suhdetta Venäjään syksyn 1990 aikana. Keskeisimpänä syynä tähän oli taloudellinen intressi, mutta asian poliittinen painoarvo myös tunnustettiin.²¹

Gorbatsšovin tavoitteena oli uusi liittosopimus, jonka yhtenä suurena kysymyksenä oli, missä suhteessa keskusvalta siirtäisi taloudellista päätäntävaltaa tasavalloille. Neuvostoliiton vienti Suomeen koostui pääasiassa öljystä ja raaka-aineista. Siksi oli tärkeää, mikä taho hallitsisi itänaapurin luonnonvaroja, joista valtaosa oli Venäjän alueella.

Lokakuussa 1990 Helsingissä vieraili Venäjän ulkoministeri Andrei Kozyrev. Kozyrev oli suomalaisille entuudestaan tuttu, koska hän oli aiemmin työskennellyt Neuvostoliiton ulkoministeriössä.²² Kozyrev tapasi ulkoministeriön virkamiesjohtoa ja hänelle järjestettiin epävirallinen keskustelu ulkoministeri Pertti Paasion kanssa.²³

Suhteiden virittelyä Suomen ja Venäjän välillä hankaloitti epätietoisuus Moskovan keskushallituksen ja tasavaltojen välisistä kompetenssikysymyksistä. Suomen näkökulmasta

¹⁹ Muistio Koiviston ja Gorbatsšovin tapaamisesta 8.9.1990, kansio 41, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 353.

²⁰ Muistio Koiviston tapaamisesta Arbatovin kanssa 17.9.1990, kansio 41, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1990, MKA, KA.

²¹ UM Moskovan suurlähetystölle 17.9.1990, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, suhteet Venäjään v. 1988–1990, UMA.

²² Blomberg, *Vakauden kaipuu*, 155; Heikki Talvitie ja Risto Repo, *Itsenäisyyden ilmansuunnat* (Helsinki: Auditorium, 2015), 123.

²³ Muistio Paasion tapaamisesta Kozyrevin kanssa 27.10.1990, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Neuvostoliitto, suhteet Venäjään v. 1988–1990, UMA.

keskeistä oli, että suhteiden rakentelu Venäjään ei saanut häiritä Suomen ja Neuvostoliiton keskinäisiä suhteita.²⁴

Ulkoministeriössä arvioitiin, että Gorbatšovin ja Jeltsinin peruslähtökohta oli kuitenkin samankaltainen. ”Molemmat pyrkivät säilyttämään Neuvostoliiton suurvalta-aseman ja haluavat rakentaa (neuvosto)kansojen yhtenäisyyttä. Pohjimmiltaan Venäjän osaltakaan ei ole kysymys venäläiskansallisen identiteetin rakentamisesta tai säilyttämisestä, vaan päätavoite on valtiollinen, Venäjä-keskeisen imperiumin jatkuvuus.”²⁵

Saksojen yhdistymisen aattona suurlähettiläs Talvitie arvioi profeettallisesti Venäjän turvallisuusintressejä ja Suomen linjaa. Hänen mukaansa venäläinen nationalismi ei sen hetkisessä tilanteessa ollut kiinnostunut turvallisuuskysymyksistä. Tilanne muistutti paljolti 1920-luvun alkua. ”Venäläiset politiikan tekijät ovat ’uusia ihmisiä’ ja tänä päivänä voidaan jättää huomiotta sellaisia turvallisuusintressejä, jotka muutaman vuosikymmenen päästä taas havaitaan tärkeiksi”. Suomen edun mukaista oli Talvitien mielestä toimia siten, että ”kaikissa oloissa Suomi tai sen alue ei joudu mahdollisena turvallisuusriskinä spekulatioiden piiriin”.²⁶

Suomen hallitus oli 21. syyskuuta 1990 ilmoittanut yksipuolisesti Pariisin vuoden 1947 rauhansopimuksen sotilasartiklojen ja YYA-sopimuksen Saksa-viittauksen menettäneen merkityksensä. Toiminnan taustalla oli Saksojen yhdistymisprosessi ja suvereniteetin palautuminen. Tämä Operaatio Paxina tunnettu päätös vahvisti Suomen puolueettomuutta ja heijasti maan aseman muutosta, mutta ei merkinnyt ulkopoliittista linjankäännettä. Presidentti Koivisto korosti, että YYA-sopimuksen olennainen sisältö säilytti merkityksensä.²⁷ Suurimpana yksittäisenä epävarmuustekijänä nähtiin kysymys Neuvostoliiton tulevaisuudesta, johon YYA-sopimuksen tilan katsottiin olevan lopulta kytköksissä.²⁸

Mauno ja Boris

Neuvostojohdossa tapahtui vuoden 1990 lopulla selvä siirtyminen vanhoilliseen suuntaan. Uudistuspolitiikkaan varauksellisesti tai suorastaan vastustaen suhtautuvat voimat yhdistyivät

²⁴ Blomberg, *Vakauden kaipuu*, 155–156.

²⁵ Neuvostoliiton tilannetta käsiteltiin ulkoministeriön Eurooppa-työryhmän kokouksessa 16.11.1990, 13.60 Eurooppa, Eurooppa poliittinen yhteistyö, Suomen politiikka v. 1990, UMA.

²⁶ Talvitie UM:lle 3.10.1990, Moskova r-sarja 1990, UMA.

²⁷ Ritvanen, *Operaatio Pax*, 74–86.

²⁸ Mikko Majander, ”YYA-sopimus Koiviston ajan Suomessa: Keskustelun kaksi kierrosta.” *Ulkopolitiikka* 1 (1991), 52.

ja presidentti Gorbatšovin rinnalla vahvistivat vaikutusvaltaansa puolueen kovan linjan ainekset. Ulkoministeri Ševardnadzen eroilmoitus joulukuussa dramatisoi vallan siirtymää.²⁹

Vanha kaarti vaati tiukkaa linjaa ja toimenpiteitä Neuvostoliiton sisäisen järjestyksen ylläpitämiseksi. Jännitteet leimahtivat Baltian alueella, jossa neuvostojoukot yrittivät tukahduttaa itsenäisyyspyrkimykset.

Boris Jeltsinin poliittinen toiminta osui pitkälle yksin radikaalien uudistusmielisten tavoitteiden kanssa Baltiassa. Viron johtajien kutsusta Jeltsin vieraili 13. tammikuuta 1991 Tallinnassa ja allekirjoitti julistuksen, jolla Venäjä solmi kahdenväliset suhteet kaikkien kolmen Baltian tasavallan kanssa.³⁰

Vilnan väkivaltaisuuksien jälkeen suurlähettiläs Talvitie tapasi Jeltsinin yhdessä muiden pohjoismaiden Moskovan-lähettiläiden kanssa. Ulkoministeriö näytti Talvitien osallistumiselle vihreää valoa, kunhan kyse oli ”puhtaasti informoitumisesta”.

Jeltsinin mukaan Baltiassa ei ollut kyse paikallisesta ongelmasta, vaan kyseessä oli oikeistovoimien hyvin laadittu suunnitelma demokratisoimisprosessin kääntämiseksi taaksepäin. Hän katsoi, että Gorbatšovilla ei ollut enää ote hallussaan, vaan tämä toimi pelkästään vanhoillisten voimien sätkynukkena. Keskushallinnon kiristyneen politiikan vuoksi Jeltsin kaavaili Venäjälle omaa kansalliskaartia ja suunnitteli irrottavansa KGB:stä Venäjälle turvallisuuspalvelun.³¹

Presidentti Koivisto piti Jeltsinin puheita omasta armeijasta varsin huolestuttavina. Hän päätteli, että vaatimukseen suostuminen johtaisi siihen, että muutkin tasavallat saisivat omat sotavoimansa. Ajatus Neuvostoliiton ydinaseiden jakamisesta avasi presidentin mielestä ”kauhistuttavia perspektiivejä”.³²

Koivisto ei pitänyt Jeltsiniä uskottavana vaihtoehtona Gorbatšoville. NKP vahvisti asemiaan, joten oli perustelua olettaa, että valtaan saattaisi nousta ”joku, jolla on puoluekoneiston ja –aktiivien kannatus”. Koivisto piti varapresidentti Gennadi Janajevin asemaa tärkeänä, koska

²⁹ Talvitie UM:lle 9.11.1990, Moskova r-sarja 1990, UMA; Talvitie UM:lle 10.12.1990, Moskova r-sarja 1990.

³⁰ Una Bergmane, *French and US reactions facing the disintegration of the USSR: The case of the Baltic states (1989–1991)* (Paris: Sciences Po - Institut d'études politiques de Paris, 2016), 247.

³¹ Talvitie UM:lle 15.1.1991. 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto/Baltian tilanne, yleistä, v. 1991, UMA.

³² Muistio Koiviston ja hallituksen edustajien tapaamisesta 25.1.1991, kansio 43, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 412.

tämä oli Gorbatšovin ohella ainoa neuvostojohtoon kuulunut politbyroon jäsen.³³ Janajev tunnettiin Suomessa varsin hyvin. Hän oli työskennellyt 1970-luvulla Neuvostoliiton nuorisjärjestöjen komitean puheenjohtajana ja luonut henkilökohtaiset suhteet moniin suomalaisiin nuorisopoliitikoihin, jotka olivat sittemmin kohonneet yhteiskunnan johtaville paikoille.³⁴

Koivisto tapasi Janajevin tammikuun 1991 lopulla, jolloin hän osallistui kuningas Olavi V:n hautajaisiin Oslolla. Keskustelun aikana presidentti palautti mieliin, että Gorbatšov oli edellissyksyisen Suomen vierailunsa aikana todennut olevansa valmis yhteistyöhön Jeltsinin kanssa, mutta kertonut Venäjän johtajalla olevan taipumusta populismiin. Janajev myönsi, että yhteistyö Gorbatšovin ja Jeltsinin välillä oli vaikeaa. ”Jeltsin on henkilönä hyvin monimutkainen – ei riitä, että hän on populistisi; hän on lisäksi tasapainoton henkilö, hän juo paljon, häntä ympäröivät henkilöt ovat vaikeita.”³⁵

Vaikka alkoholinkäytöstä moittiminen oli melko paksua puhetta Janajevilta, joka ei itsekään ollut tunnettu raittiusmies, oli Jeltsin käytöksellään esimerkiksi vieraillessaan Yhdysvalloissa vuonna 1989³⁶, jättänyt kuvan epäilyttävästä henkilöstä. Väitteet päihtyneenä esiintymisestä virallisissa tilaisuuksissa eivät olleet omiaan lisäämään luottamusta Jeltsiniin.

Kevään 1991 mittaan Venäjän merkitys Neuvostoliiton politiikassa kävi yhä ilmeisemmäksi. Poliittisesta käänteestä todistava tapahtuma oli Gorbatšovin, Jeltsinin ja kahdeksan muun tasavallan välillä aikaansaatu yhteisymmärrys uudesta liittosopimuksesta. Liittosopimuksen tavoitteena oli vahvistaa tasavaltojen päätäntävaltaa keskushallinnon kustannuksella.³⁷

Kesäkuun 12. päivä 1991 Jeltsin valittiin Venäjän presidentiksi suorassa kansanvaalissa. Ylivoimainen vaalivoitto teki hänestä vahvan miehen ei ainoastaan Neuvostoliitossa vaan myös ulkomailla.

³³ Muistio Koiviston ja Brundtlandin tapaamisesta 30.1.1991, kansio 43, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

³⁴ Janajevin ”ystäväpiiriin” lukeutui mm. Matti Ahde, Ulf Sundqvist, Esko Aho, Lauri Ihalainen, Pekka Saarnio, Jaakko Laakso ja Ilkka Kanerva. *Helsingin Sanomat* 27.12.1990.

³⁵ Muistio Koiviston ja Janajevin tapaamisesta 30.1.1991, kansio 43, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

³⁶ Timothy J. Colton, *Yeltsin: A Life* (New York: Basic Books, 2008), 175.

³⁷ Taubman, *Gorbachev*, 579.

Koiviston oli määrä matkustaa Moskovaan kesäkuun lopulla. Vierailun isäntänä oli presidentti Gorbatsšov. Uutta avautusta edusti Koiviston ensikohtaaminen Jeltsinin kanssa. ”Tapaaminen ei ollut alun perin ohjelmassa, mutta kun sitä esitimme, se järjestyi heti”, presidentti muistelee.³⁸

Tapaamisaloite tosin oli lähtenyt Venäjän puolelta. Koiviston vierailun alla suurlähettiläs Talvitie tapasi Venäjän ulkoministeriön Eurooppa-osaston päällikön Oleg Kabanovin. Kabanov ehdotti Koiviston ja Jeltsinin tapaamista, jolle ei hänen mukaansa ollut estettä, koska ulkopoliitikassa ja kansainvälissä suhteissa Venäjän ja Neuvostoliiton välillä ei vallinnut kilpailutilannetta.³⁹

Kesäkuun 25. päivä 1991 Koivisto tapasi Jeltsinin Venäjän tasavallan hallintorakennuksessa eli niin sanotussa Valkoisessa talossa. Keskustelu lähti liikkeelle kankeasti. Jeltsin yllätti suomalaiset esittämällä Venäjän ja Suomen suhteiden kehittämiseksi seuraavan ohjelman: ”1. Laaditaan valtiosopimus sopusoinnussa olemassa olevan Suomen ja Neuvostoliiton sopimuksen kanssa. 2. Laaditaan kaupallinen sopimus, jonka mukaan suuria yhteistyöresursseja hyödynnetään. 3. Venäjä haluaa osallistua jollakin tavalla Pohjoismaiden Neuvoston toimintaan. 4. Laaditaan yhteinen ympäristöohjelma. 5. Perustetaan konsulaatteja, jos Suomi hyväksyy. Voitaisiin aloittaa Karjalasta. 6. Yksinkertaistetaan raja-asioita.”

Rehvakas tyyli ei tehnyt Koivistoon vaikutusta. Hän korosti Jeltsinille, että Suomi halusi vaalia kaikkea sitä, mikä Neuvostoliiton-suhteissa oli arvokasta ja kehittäisi siltä pohjalta suhteita Venäjään.

Jeltsin vastasi ensin, että ”ymmärsi herkkyyden Suomen ja Neuvostoliiton välisissä suhteissa” mutta jatkoi ristiriitaisesti, että Venäjä ei hyväksyisi mitään keskusvallan tekemisiä. Hän totesi, että Venäjällä tulisi olemaan itsenäinen ulkomaankauppapolitiikka, josta sovittaisiin yhdessä keskushallinnon kanssa. Tuotantolaitokset siirtyisivät Venäjän alaisuuteen vuoden 1991 aikana. Liitolle tulisivat jäämään vain puolustus, rautatie ja voimatalous. Kaikki muu kuuluisi Venäjän omaan toimialaan. Tapaamisen päätteeksi Koivisto ja Jeltsin sopivat siitä, että Venäjä lähettäisi korkeatasoisen valtuuskunnan Helsinkiin keskustelemaan maiden välisistä suhteista.⁴⁰

³⁸ Koivisto, *Kaksi kautta*, 426.

³⁹ Talvitie UM:lle 31.5.1991, 18.60 NLO, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991, UMA.

⁴⁰ Muistio Koiviston ja Jeltsinin tapaamisesta 2.7.1991, 18.60 NLO, Tasavallan presidentti Mauno Koiviston vierailu Neuvostoliittoon 24.–25.6.1991, UMA.

Moskovan-käynnin jälkeen Koivisto tapasi *Helsingin Sanomien* luottotoimittajia Naantalin Kultarannassa. Neuvostoliiton tulevaisuudesta keskusteltaessa presidentti oli toiveikas Gorbatsšovin vallassa pysymisen suhteen. Jeltsinin aikeet epäilyttivät. Koivisto uskoi, että Venäjä pyrki käyttämään Suomea Neuvostoliiton sisäisessä kamppailussa tavalla, joka ei paljon poikennut Baltiasta. ”Venäjä näyttää pyrkivän tilanteeseen, jossa se olisi valtio valtiossa, ja Suomenkin rajalla olisi sekä Neuvostoliiton että Venäjän tulliasemat”, presidentti sanoi kenties puolileikillään.⁴¹

Koivisto ei ollut ajatuksineen yksin. Lännen johtajat tukivat Gorbatsšovia, koska halusivat säilyttää tilanteen Neuvostoliitossa mahdollisimman vakaana. Kun presidentti Bush vieraili Moskovassa heinä-elokuun 1991 vaihteessa, hän kieltäytyi Jeltsinin ehdotuksesta sopia suorat sopimussuhteet Venäjän ja Yhdysvaltain välille. Lisäksi hän piti Kiovassa puheen, jossa varoitettiin tasavaltoja kansalliskiihkon vaaroista. Huomiota herättänyt lausunto, jonka amerikkalaislehdistö leimasi Chicken Kiev (Kiovan kana)-puheeksi, pahoitti itsenäisyyttä vaatineet ukrainalaiset.⁴²

Suhteet Neuvostoliittoon mullistuvat

NKP:n vanhan kaartin piirissä tyytymättömyys Gorbatsšovia kohtaan oli kevään 1991 aikana puhjennut avoimeksi kapinaksi. Kun neuvostojohtaja lähestyi Jeltsiniä ja muita uudistusmielisiä piirejä, jyrkän linjan edustajat kävivät vastaiskuun.

Maanantaiaamuna 19. elokuuta itsensä poikkeustilakomiteaksi nimennyt kahdeksanjäseninen vanhoillisten ryhmä kaappasi vallan Moskovassa. Gorbatsšovin heikkoon terveydentilaan vedoten varapresidentti Janajev ilmoitti ottaneensa tilapäisesti hoitoonsa presidentin tehtävät.⁴³

Suomen hallitus antoi lausunnon, jossa vallankaappausyritys varovaisin sanankääntein tuomittiin. Lausunnossa pahoiteltiin, että poikkeustilan julistaminen oli ”keskeyttänyt

⁴¹ Muistio Koivisto-tapaamisesta 1.7.1991, muistiot B:1, AAA, PA.

⁴² Serhii Ploky, *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union* (New York: Basic Books, 2014), 63–65.

⁴³ Ploky, *Last Empire*, 90.

demokraattisen kehityksen Neuvostoliitossa”. Hallitus toivoi, että Neuvostoliitossa palattaisiin ”normaaleihin oloihin mahdollisimman pikaisesti”.⁴⁴

Epätietoisuus kehityksen suunnasta vaikutti keskeisellä tavalla Suomen kannanottoon. Helsingissä otettiin huomioon se mahdollisuus, että kaappaus onnistuisi. Itänaapurin kanssa Suomen olisi vastaisuudessakin suhteensa hoidettava, olipa siellä vallassa kuka tahansa.⁴⁵

Toisena kaappauspäivänä, 20. elokuuta, presidentti Koivisto otti vastaan poikkeustilakomitean käskyjä noudattaneen suurlähettiläs Boris Aristovin sekä vallankaappareita vastustaneen Jeltsinin leiriin kuuluneen akateemikko Georgi Arbatovin. Ratkaisu korosti Koiviston halua pitää kanavat auki kriisin molempiin osapuoliin.

Suurlähettiläs Aristov saapui tiistaiamulla Suomen presidentin puheille mukanaan henkilökohtainen kirje Janajevilta. Aristov selitti, että kirje oli lähetetty valtionpäämiehille, joilla oli ollut erityisen läheiset yhteydet Gorbatšoviin.

Koivisto kiitti kirjeestä ja totesi, että Suomi pyrki kaikissa oloissa hyviin suhteisiin Neuvostoliiton kanssa. Samalla Koivisto ilmaisi huolensa Gorbatšovista ja tämän uudistuspolitiikan jatkuvuudesta. ”Suomalaiset ja minä henkilökohtaisesti pyrimme tarkoin seuraamaan tapahtumia Neuvostoliitossa ja toivon, että Neuvostoliitossa löydetään ratkaisut, jotka tekevät uudistuspolitiikan jatkamisen mahdolliseksi ja että vältetään ristiriitojen kärjistymisen väkivaltaiseksi.”⁴⁶

Koiviston poikkeustilakomitealta saamassa kirjeessä perusteltiin vallankaappausta ja kerrottiin kaappareiden pyrkimyksistä. ”On syntynyt todellinen uhka maan hajaantumisesta, yhtenäisen talousalueen, yhtenäisen kansalaisoikeusalueen, yhtenäisen puolustuksen ja yhtenäisen ulkopoliittikan luhistumisesta. Normaali elämä näissä olosuhteissa on mahdotonta. Monilla SNTL:n alueilla vuotaa veri kansallisuuksien välisten konfliktien tuloksena.”

Gorbatšovin aloittamia uudistuksia luvattiin jatkaa. Tämä tapahtuisi kuitenkin palauttamalla kuri ja järjestys. ”Kansainvälisellä alalla kaikki sopimukset pysyvät voimassa, maamme ulkopoliittista suuntausta tullaan jatkamaan.” Mutta sitä varten oli ”palautettava poliittinen vakaus maassa ja siirryttävä vihdoinkin hallittuun muutosprosessiin”. Poikkeustilakomitea

⁴⁴ Hallituksen kannanotto Neuvostoliiton tilanteen johdosta 19.8.1991, 21.50 NLO, Sisäpolitiikka Neuvostoliitto, Poikkeustila 19.–21.8.1991, UMA.

⁴⁵ Blomberg, *Vakauden kaipuu*, 344.

⁴⁶ Muistio Koiviston ja Aristovin tapaamisesta 20.8.1991, kansio 47, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

toivoi tukea ja ymmärtämystä pyrkimyksilleen. ”Vaikka ainoastaan me itse voimme tehdä keskeisen osan tästä työstä, me pidämme arvossa Teidän hyvää suhtautumistanne ja oletamme, että yhteistyön ylläpitäminen meidän valtioidemme välillä on vastannut ja vastaa molemminpuolisia etuja samoin kuin vakauden ja rauhallisten olojen etuja koko maailmassa.”

Kirjeen lopussa ilmoitettiin, että ”Mihail Sergejevitsh [Gorbatšov] on täydellisesti turvassa ja että häntä ei uhkaa mitään”.⁴⁷ Muistelmissaan Koivisto mainitsee tämän ilmoituksen olleen tärkeä, vaikka hän ei muuten esittele Janajevin kirjeen sisältöä.⁴⁸

Myöhemmin Aristovin tapaamisen jälkeen Koivisto keskusteli Arbatovin kanssa. Arbatovin tapaamisesta ei löydy muistiota Koiviston arkistosta. Tässä tutkimuksessa esitetyt tiedot perustuvat kansliapäällikkö Jaakko Kalelan henkilökohtaisiin muistiinpanoihin. Kalelan mukaan presidentin linnassa saapuessaan Arbatov oli levoton puhuttuaan puhelimesta poikansa professori, kansanedustaja Aleksei Arbatovin kanssa. Poika-Arbatov oli kehottanut isäänsä jäämään toistaiseksi Suomeen, koska hänet tiettävästi pidätettäisiin lentokentällä.

Ongelmana oli, että Arbatov oli suunnittelut palaavansa tiistaina Moskovaan ja hänen Suomenviisuminsa oli menossa umpeen. Asiasta kerrottiin Koivistolle, joka käski Kalelaa ottamaan yhteyttä sisäministeriön kansliapäällikkö Juhani Perttuseen. Perttunen järjesti ennätysvauhtia pidennyksen Arbatovin viisumiin.⁴⁹ Arbatovin saamalla hyvällä kohtelulla oli laajempaakin merkitystä Suomen ja Venäjän suhteille, koska hän raportoi Suomen matkastaan suoraan Jeltsinille.

Vallankaappausdraamaa kesti vain kolme päivää, mutta se mullisti valtasuhteet itänaapurissa. Jeltsin nousi tilanteen herraksi. Neuvostoliiton hajoamiskehitys vauhdittui. Ensimmäisinä irtautuivat Baltian maat. Venäjä tunnusti 24. elokuuta Viron ja Latvian itsenäisyyden. Liettuan itsenäisyyden se oli hyväksynyt jo aikaisemmin.⁵⁰

Uudessa tilanteessa Suomen ulkopoliittinen johto ei jäänyt odottelemaan Neuvostoliiton kantaa balttien itsenäisyydelle, vaan Venäjän tunnustuksella oli ratkaiseva merkitys. Samalla kun useimmat Suomen viiteryhmämaat olivat palauttaneet diplomaattisuhteet Baltian maihin, nousi

⁴⁷ Janajevin kirje Koivistolle 20.8.1991, kansio 47, Ulkopoliitiikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

⁴⁸ Koivisto, *Kaksi kautta*, 430.

⁴⁹ Jaakko Kalelan sähköpostiviesti tekijälle 13.3.2017.

⁵⁰ Ploky, *Last Empire*, 174.

Neuvostoliiton tunnustuksen odottelemista tärkeämmäksi päästä mukaan länsimaiden ketjuun.⁵¹

Baltian maiden itsenäisyyden tunnustaminen oli esimakua Suomen idänsuhteiden kokonaisvaltaiselle muutokselle. Syyskuun 2. päivä 1991 ulkoministeriössä pidettiin ministeri Väyrysen johtama strategiakokous, jossa keskusteltiin suhteiden kehittämistarpeista itänaapurin kanssa. Vallitseva käsitys sillä hetkellä oli, että Suomi ei Neuvostoliiton sekavan tilanteen vuoksi avaisi keskustelua YYA-sopimuksesta. Yhteyksien rakentaminen Venäjään päätettiin kuitenkin käynnistää ilman että ”jäädään odottamaan Venäjän ja entisen Neuvostoliiton välisten suhteiden lopullisempaa muotoutumista”.⁵²

Ulkoministeriö otti aktiivisen roolin Venäjä-suhteiden kehittämisessä. Väyrynen keskusteli kollegansa Andrei Kozyrevin kanssa maiden välisistä suhteista Moskovan ihmisoikeuskonferenssin yhteydessä 10. syyskuuta 1991. Kozyrev totesi, että Venäjän näkökulmasta oli tärkeää kehittää suhteita Suomeen. Hän antoi ymmärtää, että Venäjän hallinnon epäjärjestyksen vuoksi sillä ei ollut vielä kapasiteettia suhteiden lähempään tarkasteluun.⁵³

Tapaamisesta vedettiin Helsingissä se johtopäätös, että Suomen oli oltava aloitteellinen Venäjä suhteiden eteenpäinviemisessä. Väyrysen kehotuksesta ulkoministeriön poliittinen osasto käynnisti valmistelutyön poliittisen, taloudellisen ja lähialueyhteistyötä koskevan sopimuksen luonnostelemiseksi. Tarkoitus oli saada Suomen esitykset valmiiksi ennen Venäjän valtuuskunnan saapumista Helsinkiin myöhemmin syksyllä.⁵⁴

Koivisto vieroksui ulkoministeriössä hahmoteltua linjaa, että YYA-sopimuksen alasajo hoidettaisiin ikään kuin Venäjän kautta. ”Pitää varoa, ettei jouduta tilanteeseen, jossa tuetaan yhtä porukkaa valtaan ja sen jälkeen saadaan sen epäluulot siitä, että tulevaisuudessa mahdollisesti tuetaan jotain muuta valtaan samalla tavalla”, presidentti opasti ulkoministeri Väyrystä.⁵⁵

⁵¹ Blomberg, *Vakauden kaipuu*, 355–356.

⁵² Alpo Rusin muistio ”Ministeriön johdon suunnittelukokous; johtopäätökset” 3.9.1991, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–, UMA.

⁵³ Muistio Väyrysen ja Kozyrevin tapaamisesta 10.9.1991, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991, UMA.

⁵⁴ Jaakko Blombergin muistio ”Suomen ja Venäjän suhteet” 13.9.1991. 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991, UMA.

⁵⁵ Muistio Koiviston ja Väyrysen tapaamisesta 3.9.1991, kansio 48, Ulkopolitiikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

Jeltsiniin Koivisto suhtautui epäillen. Kesäkuinen tapaaminen Venäjän johtajan kanssa kehotti varovaisuuteen. ”Hänellä [Jeltsinillä] oli ainakin silloin semmoisia ajatuksia, että he niin kuin rynnistävät tähän kenttään siihen katsomatta sopiiko se Neuvostoliitolle vai ei.”⁵⁶

Lokakuun 1991 puolivälissä, samaan aikaan kun neuvottelut Neuvostoliiton kanssa alkoivat, Suomi luovutti Venäjän ulkoministeriölle ensimmäiset sopimusluonnokset, jotka koskivat keskinäisten suhteiden periaatteita, kaupan ja taloudellisen yhteistyön edistämistä ja lähialueyhteistyötä. Samalla sovittiin, että poliittisen sopimuksen osalta Venäjä odottaisi Suomen ja Neuvostoliiton sopimuksen valmistumista.⁵⁷

Suomalaisneuvottelijat pyrkivät välttämään sekaantumasta Venäjän ja Neuvostoliiton ulkoministeriöiden kilpailuasetelmaan. Helsingissä lähdettiin kuitenkin siitä, että itsemääräämistään vahvistaneella Venäjällä oli käytännössä veto-mahdollisuus Neuvostoliiton neuvottelulinjaan.⁵⁸

Sopimusneuvottelujen hankalin asia oli rajakysymys. Se liittyi voimakkaasti Suomessa jo parin vuoden ajan käytyyn keskusteluun itärajan korjauksesta tai peräti koko luovutetun Karjalan takaisinsaamisesta. Karjalan liiton puheenjohtaja, ilmavoimien eläkkeelle jäänyt komentaja Rauno Meriö esitti *Keskisuomalaisen* kirjoituksessaan, että Suomen hallitus ottaisi Karjalan palauttamisen esille sopimusneuvotteluissa Neuvostoliiton kanssa.⁵⁹ Keskustelua käytiin myös eduskunnassa, jossa esitettiin vaatimuksia Karjalan palauttamisesta.⁶⁰

Presidentti Koivisto puuttui Karjala-kysymykseen *Uuden Suomen* laajassa haastattelussa. Hän halusi muistuttaa, että Suomi oli solminut jo kolme rauhansopimusta – toisin kuin esimerkiksi Japani, joka ei ollut solminut rauhansopimusta Neuvostoliiton kanssa. ”Emme ole menettäneet Karjalaa minkään salaisen pykälän nojalla, me olemme hävinneet sen sodassa, kahdessa sodassa”, presidentti korosti.⁶¹

⁵⁶ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 13.9.1991, kansio 48, Ulkopoliittikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 442.

⁵⁷ Muistio Blombergin ja Kolokolovin tapaamisesta 15.10.1991, 18.41 NLO, Suhteet Suomi-Venäjä, v. 1991, UMA; Blomberg, *Vakauden kaipuu*, 421.

⁵⁸ Kari Möttölään muistio ”Suomen ja Venäjän perussopimus; turvallisuuspoliittisten määräysten sisältö ja tausta Suomen ja SNTL:n neuvottelujen valossa” 3.2.1992. Kansio Suomi-Venäjä 1990–1992, sp-sopimus 1992, JBK, UMA.

⁵⁹ *Keskisuomalainen* 22.9.1991.

⁶⁰ M Kohijoki (kok), 17.9.1991, KK 232/1991 vp, EA; M Tiuri (kok) ym., 26.9.1991, KVN 35/1991 vp, EA.

⁶¹ *Uusi Suomi* 22.9.1991.

Koiviston mukaan ei olisi hyväksi, jos uusien sopimusmääritteiden luominen tai pelkästään aikaisempien vahvistaminen rohkaisisi Karjalasta käytyä keskustelua. Hänen mielestään olisi hyvä, jos Neuvostoliitto ei ottaisi lainkaan asiaa esille.⁶²

Neuvostoliiton valtuuskuntaa johti varaulkoministeri Juri Derjabin, joka kuului neuvostoulkoministeriön Suomi-tuntijoihin ja oli työskennellyt diplomaattisissa tehtävissä Helsingissä useaan otteeseen 1960-luvun lopulta lähtien. Myöhemmin hän toimi Venäjän ensimmäisenä Suomen-suurlähettiläänä.

Sopimusneuvottelujen aikana Derjabin teki selväksi, että rajat piti vahvistaa uudessa sopimuksessa. Neuvostoliiton pyrkimys noudatti sen yleistä linjaa, joka ilmeni muiden naapurimaiden ja Saksan kanssa tehdyissä sopimuksissa. Neuvostoliitolla/Venäjällä oli ja on Euroopassa lukuisia riidanalaisia raja-alueita, joiden kannalta Karjalan luovuttaminen olisi luonut vaarallisen ennakkotapauksen.⁶³

Toisen sopimuskierroksen päätteeksi suomalaiset suostuivat sisällyttämään rajoja koskevan artiklan sopimustekstiin, mutta saivat kirjattua siihen Etykin päätösasiakirjan periaatteen rajojen rauhanomaisesta muuttamisesta.⁶⁴ Lopputulos oli kompromissi, joka huomioi yhtäältä Suomen julkisen mielipiteen ja toisaalta itänaapurin turvallisuusedut.

Vanhan loppu, uuden alku

Neuvostoliiton kohtalon kannalta ratkaisevaksi osoittautui Ukrainan kansanäänestys itsenäisyydestä 1. joulukuuta 1991. Äänestys päättyi itsenäisyyden kannattajien selkeään voittoon. Ukraina torjui suunnitellun valtioliittosopimuksen, eikä Jeltsin pitänyt mielekkäänä liittoa, johon toiseksi suurin tasavalta ei kuuluisi. Joulukuun 8. päivä Jeltsin tapasi Ukrainan ja Valko-Venäjän presidentit. He sopivat Itsenäisten valtioiden yhteisön (IVY) perustamisesta ja Neuvostoliiton lakkauttamisesta.⁶⁵

⁶² Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 4.10.1991, kansio 48, Ulkopoliittika/Selvityksiä 1991, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 444.

⁶³ Muistio Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 14.10.1991 Moskovassa, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto v. 1991–, UMA.

⁶⁴ Muistio Suomen ja SNTL:n sopimusneuvottelut 4.–5.11.1991 Helsingissä, 18.41 NLO, YYA-sopimus Suomi-Neuvostoliitto, v. 1991–, UMA.

⁶⁵ Ploky, *Last Empire*, 308–309.

Suomi vei sopimushanketta Neuvostoliiton kanssa eteenpäin sitkeästi, vaikka valta oli käytännössä siirtynyt Jeltsinin johtamalle Venäjälle. Sopimus hyvästä naapuruudesta ja yhteistyöstä (hny-sopimus) parafoitiin 9. joulukuuta 1991. Presidentti Koivisto totesi jälkeinpäin, että ”me katsoimme, että yya-sopimuksen korvaamisella uudella sopimuksella olisi ollut oma arvonsa, koska se olisi poistanut mahdollisia ongelmia tulevaisuudessa suhteissa Neuvostoliiton seuraajavaltioiden kanssa”.⁶⁶

Suomen ja Neuvostoliiton uusi sopimus oli määrä allekirjoittaa 18. joulukuuta 1991. Edellisenä päivänä Venäjä asettui kuitenkin vastustamaan sopimuksen allekirjoittamista. Venäjän ulkoministeriössä lähdettiin siitä, että YYA-sopimuksen korvaisi Suomen ja Venäjän välinen sopimus.

Muuttuneessa tilanteessa Suomen ja Neuvostoliiton ulkoministeriöt sopivat yhteisesti, ettei hny-sopimusta allekirjoitettaisi. Sitä, että Venäjä oli käyttänyt sopimuskysymyksessä veto-oikeutta, ei neuvostoulkoministeriön toiveesta julkistettu.⁶⁷

Samana päivänä kun Suomen ja Neuvostoliiton sopimuksen allekirjoittamisesta luovuttiin, suurlähettiläs Talvitie välitti Helsinkiin tiedon, että Venäjän ulkoministeriö pyysi ulkovaltoja tunnustamaan Venäjän itsenäisyyden. Norja oli ensimmäisenä maana tunnustanut Venäjän itsenäiseksi valtioksi 16. joulukuuta. Viitaten puhelinkeskusteluun osastopäällikkö Jaakko Blombergin kanssa Talvitie esitti valtiojohdolle, että myös Suomi tunnustaisi Venäjän.⁶⁸

Presidentti Koivisto oli ulkoministeriötä pidättyvämmällä kannalla. ”Ei ole meidän asiamme todeta Neuvostoliiton olevan elossa tai kuollut”, hän tokaisi pääministeri Aholle. Koivisto ei halunnut Suomen puuttuvan itänaapurin sisäiseen tilanteeseen, jollaiseksi Venäjän tunnustaminen olisi voitu tulkita. Hän perusteli linjaansa viittaamalla tapaamiseen Pietarin kaupunginjohtaja Anatoli Sobotšakin kanssa. Sobotšak, joka kuului Venäjän politiikan nouseviin nimiin, oli todennut, että lännen ei pitänyt tunnustaa Venäjä mukaan lukien yhtään tasavaltaa ennen kuin oli selvitetty Neuvostoliitolle kuuluvat ydinaseet sekä Neuvostoliiton kansainväliset velvoitteet ja niiden noudattaminen.⁶⁹

⁶⁶ Tasavallan Presidentti Mauno Koiviston esitelmä Paasikivi-seuran vuosikokouksessa 26.11.1993. *ULA* 1994, 141–147.

⁶⁷ Talvitie UM:lle 17.12.1991, kansio 48, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA; Heikki Talvitie, ”Yya-sopimuksen loppuvaihe 1991”, teoksessa *YYA. Aika ja sopimus*, toim. Unto Vesa (Tampere: Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus, 1998), 81.

⁶⁸ Talvitie UM:lle Venäjän tunnustaminen 17.12.1991, kansio 48, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

⁶⁹ Muistio Koiviston ja Ahon tapaamisesta 19.12.1991, kansio 48, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1991, MKA, KA.

Neuvostoliiton loppu sinetöitiin 21. joulukuuta 1991 virallisesti yhdentoista entisen neuvostotasavallan kokouksessa Alma-Atassa. Itsenäisten valtioiden yhteisöön (IVY) liittyivät Venäjän, Ukrainan ja Valko-Venäjän ohella kahdeksan entistä neuvostotasavaltaa. Samalla Ukraina, Valko-Venäjä ja Kazakstan sitoutuivat siirtämään taktiset ydinaseet Venäjälle tuhottaviksi.⁷⁰

Joulupäivänä 1991 presidentti Gorbatšov ilmoitti eroavansa virastaan. Koivisto kertoi Yleisradion haastattelussa seuranneensa neuvostojohtajan erouutista ”haikeudella”.⁷¹ Heidän välilleen oli kehittynyt läheinen henkilökohtainen ystävyys. Tätä henkiä myös Gorbatšovin lähettämä yksityiskirje Koivistolle.

Gorbatšov viittaa saman sukupolven kokemukseen koko sodanjälkeiseltä ajalta. ”Minusta tuntuu, että olemme arvokkaalla tavalla jatkaneet kaikkea sitä parasta, mitä on luotu maittemme välisissä suhteissa sodan jälkeisinä vuosina. Tämä on mahdollistanut sen, että kansamme, joiden tarinat ovat erottamattomasti nivoutunut toisiinsa vuosisatojen saatossa, ovat kestäneet arvokkaasti viime vuosien koettelemukset.” Nimenomaan nyt Gorbatšov piti tärkeänä ”säilyttää suhteiden erityisluonne, joka on lujasti jäänyt ihmisten mieliin maailmassa”. Suomen johdon asennoituminen oli hänen mukaansa osoittanut ”aitoa valtioviisautta”.

Lämminhenkinen kirje päättyy loppulauseeseen Koivistolle: ”Vielä kerran puristan täydestä sydäimestäni kättänne, Mauno.”⁷²

Allekirjoittamaton hny-sopimus raukesi Neuvostoliiton olemassaolon päättymisen myötä, mutta Venäjä otti sopimushankkeen omakseen. Suomen ja Venäjän valtiolliset perussopimukset allekirjoitettiin Helsingissä 20. tammikuuta 1992.

Vielä allekirjoituspäivänä oli tulla mutkia matkaan. Venäjän ulkoministeri Kozyrev oli edellispäivänä soittanut Väyrykselle ja todennut, että Jeltsin oli korkeimman valtiojohdon tapaamisessa ilmoittanut haluavansa tulla itse allekirjoittamaan sopimukset Suomen-vierailullaan. Matkaa kaavailtiin maaliskuuksi. Väyrynen totesi Kozyreville, että Suomelle

⁷⁰ Plokhly, *Last Empire*, 362–363.

⁷¹ *Helsingin Sanomat* 27.12.1991.

⁷² Suomenos Mihail Gorbatšovin kirjeestä Koivistolle joulukuu 1991, Da:3, Presidentti Koiviston virallinen kirjeenvaihto 1990–1991, TPK III, KA. Kirjeessä ei ole päiväystä. Venäjänkielisen version yhteyteen kansliapäällikkö Jaakko Kalela on kirjannut, että kirje tuli joulun alla, etukäteissähkeenä, kun Gorbatšov ilmoitti eroavansa.

allekirjoittamisen lykkääminen sopi huonosti. Viivästys herättäisi epämiellyttäviä kysymyksiä ja merkitsisi YYA-sopimuksen jäämistä roikkumaan pitkäksi aikaa.

Suomalaisten vasta-argumentit eivät kuitenkaan tehonneet. Kiusallisen tilanteen pelasti presidentti Koivisto, jonka piti vedota suoraan Jeltsiniin. Lopulta allekirjoituslupa varapääministeri, valtiosihteeri Gennadi Burbulikselle heltisi.⁷³

Jeltsin oli impulsiivinen luonne, mutta diplomaattisen improvisoinnin taustalla vaikuttaa olleen myös sisäpoliittinen köyden veto. Allekirjoitusseremonian poliittista merkitystä korosti, että sopimus oli ensimmäinen, jonka Jeltsinin Venäjä solmi länsimaan kanssa.

Tapaamisessaan presidentti Koiviston kanssa Burbulis antoi Suomen ulkopoliitikalle tunnustusta: ”Me annamme suuren arvon Teidän asenteellenne ulkopoliittisiin kysymyksiin ja siihen, miten Te olette rakentaneet suhteita Venäjään jo ennen kuin Neuvostoliitto kaatui Venäjän syliin. Suomen politiikka osoittaa hyvää poliittista vaistoa ja kykyä ennakoida tulevaa kehitystä. Se ei perustu päiväkohtaisiin suhdanteisiin, vaan korostaa korkeampia inhimillisiä tavoitteita, joista koko ihmiskunnan tulevaisuus riippuu.”

Koivisto ja Burbulis kävivät myöhemmin venäjäksi puhelinkeskustelun Jeltsinin kanssa. Koiviston tervehdittyä Jeltsiniä ja kysyttyä tämän vointia Jeltsin puhkesi valittamaan tilanteen vaikeutta Venäjällä. Samalla hän vakuutti olevansa optimistinen ja varma voitosta. Venäjä oli lähtenyt uudistusten tielle ja vaikka eteneminen oli raskasta kuin taakkaa perässään kiskoisi, Jeltsin uskoi kansan kestävän jotenkuten tämän vaikeimman vuoden.

Koivisto sanoi Jeltsinille olleen hyvin tärkeää, että sopimukset allekirjoitettiin sovitussa järjestyksessä. Muuten olisi tapahtunut ”katastrofi”, koska kaiken tiedettiin olevan valmista. Jeltsin totesi perussopimuksen olevan hyvin tärkeä asiakirja, sitäkin suuremmalla syyllä, kun sen yhteydessä irtisanottiin vuoden 1948 YYA-sopimus, ”joka on ollut epäoikeudenmukainen suhteessa Suomeen”.⁷⁴

⁷³ Kalelan muistio keskustelusta Blombergin kanssa 19.1.1992, kansio 49, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, MKA, KA.

⁷⁴ Muistio Koiviston ja Burbuliksien tapaamisesta 20.1.1992, kansio 49, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, MKA, KA; Koivisto, *Kaksi kautta*, 452.

Koiviston kuullen Jeltsin moitti puhelimesta jyrkkäsanaisesti Burbulista. ”Sinä sait nyt sen mitä sinä halusit. Sinä syöt presidentin ruokaa.”⁷⁵ Sopimusten allekirjoitusilaisuuden jääminen välistä otti yhä Jeltsinin luonnon päälle.

Suomen ja Venäjän sopimus vastasi sisällöltään Venäjän uusia sopimussuhteita muiden Euroopan maiden kanssa. Sopimus ei velvoittanut minkäänlaiseen sotilaalliseen yhteistoimintaan. Se pani pisteen erikoissuhteelle, joka oli rajoittanut Suomen ulkopoliittista liikkumavapautta ja sitonut maan itänaapurin vaikutuspiiriin.

Lopuksi

Neuvostoliiton taloudellinen ja yhteiskunnallinen kriisi vaati Suomea arvioimaan uudelleen idänpolitiikan perusteita ja tavoitteita. Suomi pyrki yhtäältä tukemaan Gorbatšovia ja hänen uudistuksiaan samalla kun toisaalta rakennettiin yhteyksiä Jeltsinin Venäjään.

Politiikan kaksijakoisuus muistuttaa Suomen Baltian-politiikkaa, jossa Koivisto antoi opetusministeriölle liikkumatilaa Viron-suhteiden hoidossa kulttuuriyhteistyön muodossa virallisen, itsenäisyyteen kriittisesti suhtautuneen linjan ollessa presidentin kontrolloimana politiikan päälinjana.⁷⁶

Artikkeli tuo esiin valtiojohtajien henkilökohtaisten suhteiden roolin. Epävarmassa tilanteessa luottamuksen merkitys korostui. Koiviston suhtautumista Jeltsiniin väritti sama huoli kuin muuallakin lännessä. Pelko Neuvostoliiton luisumisesta kohti kaaosta, jopa sisällissotaa. Tammikuun 1991 kriisi enteilikin paluuta perinteiseen autoritääriiseen hallintoon, kommunistisen puolueen sekä asevoimien ja turvallisuuselinten aseman vahvistumiseen. Kurin palauttamisen myös kansallisuussuhteisiin arvioitiin johtavan poliittisten ristiriitojen kärjistymiseen ja niiden mahdolliseen heijastumiseen myös Suomeen.

Poliittisen myllerryksen keskellä länsimaiden johtajat turvautuivat Gorbatšoviin, johon olivat vuosien mittaan oppinut luottamaan ja jonka uudistuspolitiikan toivoivat kaikesta huolimatta jatkuvan. Luottamussuhteen syntyyn vaikuttaa luottamuksen kohteen maine. Gorbatšov nautti ulkomailla suurta arvonantoa. Jeltsinillä oli länsimaissa epäilyttävä maine. Hänen politiikastaan ei paljon tiedetty. Kansallisuusaatteen vahvistuminen Jeltsinin johdolla herätti

⁷⁵ Muistio Koiviston ja Burbuloksen puhelinkeskustelusta Jeltsinin kanssa 20.1.1992, kansio 49, Ulkopoliitikka/Selvityksiä 1992, MKA, KA.

⁷⁶ Rausmaa, *Kyllä kulttuurin nimissä*, 223–224.

huolta siitä, että venäläinen nationalismi saattoi olla kansalliskiihkoista ja eristäytyvää muusta Euroopasta.

Elokuun 1991 vallankaappausyrityksen jälkeen Suomen idänpolitiikan painopisteen siirtyminen Venäjään oli väistämätöntä. Sovittautuminen uuteen valta-asetelmaan ei ollut kuitenkaan helppoa. Presidentti Koiviston historiantuntemus oli opettanut hänelle, että oli viisainta olla avittamatta Venäjällä kulloinkin valtaan pyrkiviä, jotta nämä eivät alkaisi epäillä vastaavaa valtaan päästyään. Jeltsinin tukeminen oli tässäkin suhteessa hienovaraista puuhaa.

Moskovan vallankaappausyritystä seurannut vaihe kulminoitui Koiviston aloitteeseen YYA-sopimuksen uudistamisesta. Ero Suomen toiminnassa aiempaan Operaatio Paxiin verrattuna on silmiinpistävä. Tällä kertaa valtiojohto ei halunnut toimia yksipuolisesti. YYA-sopimuksesta irtautuminen vaikutti siihen, millaiset Suomen ja Venäjän väliset suhteet tulisivat olemaan. Samalla piirtyy kuva Suomen opportunistia kaihtavasta peruslinjasta. Ulkopoliittinen johto pyrki välttämään vaikutelmaa, että maa hyödynsi itänaapurin sekavaa tilannetta ja heikkoutta, koska se saattaisi kostautua myöhemmin. Tällä toimintatavalla kivetettiin tietä maiden nykyisiin, suhteellisen positiivisiin suhteisiin.

Lähdeluettelo

Arkistolähteet

Eduskunnan arkisto (EA), Helsinki

Kansallisarkisto (KA), Helsinki

Mauno Koiviston arkisto (MKA)

Tasavallan presidentin kanslian (TPK) III arkisto

Päivälehdien arkisto (PA), Helsinki

Arto Astikaisen arkisto (AAA)

Ulkoasiainministeriön arkisto (UMA), Helsinki

Jaakko Blombergin kokoelma (JBK)

Lehdet

Helsingin Sanomat

Keskisuomalainen

Suomen Kuvalehti

Uusi Suomi

Julkaistu alkuperäisaineisto

Ulkopoliittisia lausuntoja ja asiakirjoja (ULA) 1993. Ulkoasiainministeriön julkaisu. Helsinki 1994.

Sähköpostiviestit

Jaakko Kalela tekijälle, ” Presidentti Koiviston ja akateemikko Arbatovin tapaaminen”, 13.3.2017. Tekijän hallussa.

Kirjallisuus

Aunesluoma, Juhana ja Marjo Uutela. ”In Germany’s Footsteps. German Reunification and Finland, 1987–1994.” *Europa und die deutsche Einheit: Beobachtungen, Entscheidungen und Folgen*, toimittaneet Michael Gehler ja Maximilian Graf. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2017.

Beissinger, Mark R. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Bergmane, Una. *French and US reactions facing the disintegration of the USSR: The case of the Baltic states (1989–1991)*. Paris: Sciences Po - Institut d’études politiques de Paris, 2016.

Blomberg, Jaakko. *Vakauden kaipuu: Kylmän sodan loppu ja Suomi*. Helsinki: WSOY, 2011.

Colton, Timothy J. *Yeltsin: A Life*. New York: Basic Books 2008.

Jakobson, Max. *Vallanvaihto: Havaintoja ja muistiinpanoja vuosilta 1974–92*. Helsinki: Otava, 1992.

Harle, Vilho. ”Mauno Koivisto – sankari vasten tahtoaan?” *Ulkopolitiikka*, 1/1995.

Kansikas, Suvi. "Dismantling the Soviet Security System: Soviet-Finnish Negotiations on Ending Their Friendship Agreement, 1989–91." *The International History Review* 41, 1 (2019). <https://doi.org/10.1080/07075332.2017.1398177>.

Koivisto, Mauno. *Kaksi kautta 2: Historian tekijät*. Helsinki: Kirjayhtymä, 1995.

Majander, Mikko. "YYA-sopimus Koiviston ajan Suomessa: Keskustelun kaksi kierrosta." *Ulkopolitiikka*, 1/1991.

Metsalo, Ilmar. *Vallanvaihto suomalaissilmin: Suomen ulkoasiainministeriön analyysit Baltian itsenäistymiskehityksestä 1986–1991*. Poliittisen historian pro gradu-tutkielma. Helsinki: Helsingin yliopisto, 2016.

Plokyh, Serhii. *The Last Empire: The Final Days of the Soviet Union*. New York: Basic Books, 2014.

Pravda, Alex. "The collapse of the Soviet Union, 1990–1991." *The Cambridge History of the Cold War. Vol. 3, Endings*, toim. Melvyn P. Leffler ja Odd Arne Westad. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Rausmaa, Heikki. "'Kyllä kulttuurin nimissä voi harrastella aika paljon': Suomen ja Viron poliittiset suhteet keväästä 1988 diplomaattisuhteiden solmimiseen elokuussa 1991." Helsinki: Helsingin yliopisto, 2013.

Rentola, Kimmo. "When to Move? Finland and the Disintegration of the Soviet Union." *Northern Europe in the Cold War, 1965–1990: East-West Interactions of Trade, Culture and Security*, toimittaneet Poul Villaume, Ann-Marie Ekengren ja Rasmus Mariager. Helsinki: Aleksanteri Institute, 2016.

Ritvanen, Juha-Matti. "'Komissarov olisi kääntynyt haudassaan': Neuvostoliitto, Iso-Britannia ja Suomen Operaatio Pax 1989–1990." *Historiallinen Aikakauskirja* 115, 1 (2017).

Ritvanen, Juha-Matti. "The Change in Finnish Baltic Policy as a Turning Point in Finnish-Soviet Relations: Finland, Baltic Independence and the End of the Soviet Union 1988–1991." *Scandinavian Journal of History*, 2020. <https://doi.org/10.1080/03468755.2020.1765861>

Suomi, Juhani. *Suomen tasavallan presidentit 1919–2017*. Helsinki: Kustannusosakeyhtiö Tammi, 2018.

Taubman, William. *Gorbachev: His Life and Times*. London: Simon & Schuster, 2017.

Talvitie, Heikki. ”Yya-sopimuksen loppuvaihe 1991.” *YYA: Aika ja sopimus*, toim. Unto Vesa. Tampere: Rauhan- ja konfliktintutkimuskeskus, 1998.

Talvitie, Heikki ja Risto Repo. *Itsenäisyyden ilmansuunnat*. Helsinki: Auditorium, 2015.

Tuminez, Astrid S. “Nationalism, Ethnic Pressures, and the Breakup of the Soviet Union.” *Journal of Cold War Studies* 5, 4 (2003).

Zlotnik, Marc. “Yeltsin and Gorbachev: The Politics of Confrontation”. *Journal of Cold War Studies* 5, 1 (2003).